

Historia ed auter dalla Val Tujetsch

Cuolm da Vi, ils 29 da zercladur 2024

Geografia dalla val

El funs dalla Val Tujetsch flessegia il Rein Anteriur, la val vala quasi sco la tgina dil Rein. Dretg e seniester s'extendan nov vals lateralas, tschun en direcziun nord e las autras quater en direcziun sid.

La Val Tujetsch fuorma ina vischnaunca e dumbra endisch vitgs ed uclauns. Da sum enviers ost: Tschamut, Selva, Dieni, Rueras, Zarcuns, Camischolas, Gonda, Sedrun, Bugnei; da vart dretga Surrein e Cavorgia

Nos vischins ein ils dus cantuns Uri e Tessin ed egl ost las vischnauncas Medel e Mustér. Il cuolm casa ei il Péz Badus el vest dalla vischnaunca ed il pli ault ei il Péz Tgietschen (3328), Oberalpstock, el nord dalla vischnaunca.

Populaziun; rodund 1200 indigens cun rodund 180 luvrers e luvreras da sesiun. La tendenza tier la populaziun indigena ei da digren.

Il romontsch

Sis idioms cun atgna scripziun e grammatica:

- Sursilvan
- Sutsilvan
- Surmiran
- Puter
- Vallader
- Rumantsch grischun

Ella vischnaunca da Tujetsch vegn plidau in unic dialect, il tuatschin. Cun «ju» tradin nus immediat nossa derivonza. En preparaziun stat l'ediziun d'ina «Grammatica pintga tuatschina».

Historia e colonisaziun

La gronda part dalla historia fuva la val Tujetsch sut ina cuvrída da glatsch da plirs melli meters altezia. Avon 10 - 12 melli onns liuan ils glatschers ed il territor ei accessibels pils carstgauuns, animals e flora.

Catschadurs dil temp mesolitic (9600 – 5500 a. Cr.) exploreschan nossa cuntrada. Anfladas archeologicas dat ei denton buc. Las anfladas da cristagls en Val Strem davart digl Uri muossan denton che carstgauns han tscherchau avon 8000 onns materias primas.

Da gliez temps era nossa cuntrada radicalmain differenta e cuvrída cun uauls gronds ed extendi sin in'altezia da fin 2400 m s.m.

Avon 4000 onns (neoliticum ca. 5500 – 2200 a. Cr.) ha ina colonisaziun massiva entschiet el las Alps. Quei ha transformau il territori al maletg dad oz. La fuorma da viver secumponeva dalla cultura da graun e la tratga da biestga. Ina semeglionta veta ha cuzzau entochen viaden el 20avel tschentaner.

Tier nus han era ils passadis sco il Pass la Crusch, il Pass Alpsu ed il Lucmagn da gronda muntada. La controlla ha giugau ina gronda rolla. Els fuvan colligiaziuns impurtontas cun il vischins d'auters cantuns.

Tujetsch

Ei existan negins fastitgs prehistorics.

Ei dat negins mussaments dalla preschientscha dils Romans.

La colonisaziun dalla val seconcentrescha sil temps denter il 9 entochen il 12avel tschentaner.

Pugn da partenta dalla colonisaziun daventa la claustra da Mustér. Avat Columban

fundescha la claustra el 7avel tschentaner in cella ord la quala daventa all'enstchatta digl 8avel tschentaner ina claustra.

Aunc igl onn **765** secloma la cuntrada tenor il testament da Tello: "en loco qui dicitur desertina", quei vul dir "in desiart selvadi". Vitgs per propi existan aunc buc. Il davos vitg ensiviars dalla Surselva fuva Sumvitg ("ad summum vicum").

L'empresma colonisaziun dalla Val Tujestch sefa egl 8/9avel tschentaner entras promoziun e sustegn dalla claustra. Da quei temps vegn igl empren vonn denter Bugnei e Dieni colonisau. Pader Baseli Berther Rueras/Dieni ei dil meini che Giuv e Scharinas seigien ils empresm uclauns colonisai. Ils empresms mussaments ein la menziun dalla benedicziun dalla baselgia da s.Vigeli igl onn **1205** e la menziun d'in Wilhelmus da Tiuesch en in document da **1237**.

Il secund stausch da colonisaziun sefa egl 11/12/13avel tschentaner. La claustra motivescha ils Gualsers ad Ursera da colonisar la part sisum dalla Val Tujetsch. Ussa vegnan Tschamut, Selva Caspaua, Mulinatsch, per part era Rueras e tochen Zarcuns colonisai. Il vegls colons, ils Romontschs domineschan, la cultura e lungatg dils Gualsers sto star anavos.

Dalla noblezia vallesana derivan ils empresms administraturs dalla claustra en Val Tujetsch ed eregian alla fin dil 12avel tschentaner il casti da Putnengia. Aschia cumparan **1285** ils dus frar Hugo e Wilhelmus en in document da **1285**. "de Tiuez ministeriales dominus Hugo miles de Poltaningen" und "Wilhelmus frater suus".

Il colons da Tujetsch restan sut l'administraziun dalla claustra, els ein subdits. A partir dil 14/15avel tschentaner denton cun dapli dretgs autonomics e da condecisiuns. Ils libers da Tujetsch s'udevan alla cuminonza da dretgs dils Libers da Laax. La cuminonza da tuts quels habitonts dalla val senunnan igl onn **1325** ils "vicini de Tuvez".

Nums locals e nums da famiglias ein quels onns: Müren, Mülematt, Bül, Platte ni famiglias sco Jenny, Hitz, Loretz, Schmed, Snider e Zurggen. In pli precis maletg dils habitadis dat igl urbari da **1456** che enumerescha en tut 66 vitgs, uclauns, uclivas e beins singuls. Quei maletg semida el decuors dil 17/18avel tschentaner. Plirs habitadis els aults dalla val vegnan bandunai. Els secasan giu els vonns dalla val, sper via ed ella vischinonza da baselgias e capluttas.

Sper l'immigraziun en da Mustér e neu d'Ursera sefa duront tschentaners era ina carschen dalla populaziun cun colons neu dil sid, neu da Medel e si dil Tessin: Albin, Pally e pliras schlatteinas svanidas: de Perde, de Medell. Adina puspei arrivan famiglias d'auters loghens dalla Surselva, aschia ils Hendrys si da Breil (d'origin da Sursaissa), ils Valiers da Sursaissa, neu digl Uri Loretz, Diogg, Gamma, Werth.

Suenter l'invasiun dils Franzos igl onn **1799** arrivan era entginas famiglias en da Mustér e secasan dalla vart dretga dalla val, aschia ina lingia Schmid ed ils Gigers. Il 19avel tschentaner pretenda l'emigraziun, motivs ein paupradad e neginas perspectivas. Aschia emigreschan ils empresms ord il vitg da Cavorgia e la finala ein 300 persunas serendi els Stadis Uni. Ina emigraziun ha era giu liug el sid dalla Tiaratudestga, aschia el Württemberg ed ella Baviera.

Las grondas midadas

Per essenzialas midadas han procurau:

- La via atras la val baghegiada **1862 – 1864**
- La viafier construida denter **1910 e 1926**
- L'erecziun dallas ovras hidraulicas ils onns **1960**
- Neat, construcziun dil tunnel traversal da 54.7 km **1997 – 2016**

- Fusiun dil territori da skis cun Andermatt

Detgas

La platta dil barlot

Si Caschlè eis ei ina gronda platta, nua ch'ins vesa aunc oz ils peis dallas strias, ch'ei nudai en el crap. Sin quella platta schishevan ils cavers bien a savens, mo mintga gada cura ch'ei sedestadavan eran ei sper la platta giu. Gie, in era inagada schizun tochen giu Rodunda cura ch'el ei sedestadaus. Quei di ch'il prer ha scungierau il striegn, ruclav'ei buca legher crappa sur el ora. Mo el veva si la stola ed aschia savevan las strias far nuot dil mal. Mo inaga cura ch'il prer leva ira enta Zarcuns vev'el emblidau la stola e; cu'l ei staus en ord Camischolas, sch'udevan quels che mavan ordavon e che vegnevan suenter: „Stuschei, stuschei, il ner vegn." Enaquella ei la lavina vegnida giu e satrau el.

La platta da Caschlè

Sill'alp Caschlè seteneva il striegn si fetg bugen e fageva il barlot sin ina platta, che senumnavo la platta dil barlot. In spiritual ei ius si ed ha benediù quella platta, aschia ch'il striegn ha stuiu ceder da quella e sin la platta ha el tagliau en il num da Jesus. Cura ch'el vegneva engiu, leva el beiber aua ord in dutg. Cheu vegnev'ei giu carpuna, per impedir quei. Il spiritual veva denton negina tema da quella crappa. Las strias han griu plein rabia: „Ina gada che ti has buca la scrotta nauscha cun tei, pudein nus schon tier tei!" In pèr onns suenter mava quei spiritual igl unviern, cura ch'ei era ina nevada, da Sedrun a Rueras, ed el veva emblidau la stola. Cheu greschan las strias: „Fagei i la lavina! El ha buca la scrotta." El fui en il vitg Zarcuns davos in clavau. La lavina vegn e pren naven da quei vitg sulet quei baghetg; el vegn ella lavina e miera en quella. La platta dil barlot a Caschlè ei aunc adina leu cun il num da Jesus lien; ins di, ch'il striegn hagi transportau quella stermentusa platta sin in fil seida dal Badus neu a Caschlè. Ins vesa osum il crap ils calcogns dils calzers dil sunadur dil barlot.

Si Caschlè

eran dus pasters. Il pign ei in di ius silla platta dil barlot ed ha fatg beffas cul barlot, il paster grond ha admoniu da buca far tuppadads cul barlot. Il pign ha detg: «Tgei va quei sidengiu a mei?» La notg ha ei tunau e camegiau, ed ils pasters tumevan, ch'ils schetgs mondien en malsegir. Ei era ina stgiragliaentuorn, entuorn! Ils pasters udevan adina a vegnend tiers, udevan ina canera, sco schei mass speras ora in'entira caschèda tiers, mo vesevan nuot; ei era stgir, stgir! e tonaton schishevan ils tiers el stavel. Quei era il castitg pil paster pign. Il barlot ha cudizzau el. E la damaun era ei stupenta bialaura, ed ils tiers eran ruasseivels.

Agricoltura

Il sparta principala da viver ella val ei stada entochen viaden els onns 1950 l'agricultura. Ils emprems tschentanners fuva la tratga da nuorsas la sparta principala da viver ella val. Ils armauls fuvan cheu pigl agen diever. L'elavuraziun dil latg ha denton priu tier. Igl onn 1805 ei documentau la vendita da caschiel el nord dalla Italia. Il viadi e cuosts ein carschi ed igl ei vegniu midau sin la tratga da biestga. Duront decennis ei il hanletg da stiarls staus l'entrada principala cun serender alla fiera da Ligiaun ni schizun el nord dall'Italia. Il marcau da purschals succedeva el cantun Uri, las cauras el cantun Tessin.

Ils onns 1870 stuevan ils Tuatschins alimentar rodund 4000 animals il temps d'unviern. Ins patratgi vid la gronda raccolta da fein che quei pretendeva. Ei tunscheva buca mo culs praus, na senza fein selvadi fuss ei buca stau pusseivel

L'entschatta dalla modernisaziun agricola entscheiva ils onns 1950 cun las empremas maschinas da segar e transportar. Lu fuvan aunc quasi 90% dalla populaziun activs el puresser.

Oz lavuran aunc rodund siat menaschis purils ell'entira val, entgins paucs purs da nuorsas ed in cun cauras. La tendenza ei regressiva.

Alpicultura

Pli baul fuvan las alps en posses dalla claustra da Mustér. Cul temps ein associaziuns da caschadas naschidas. Entras la soluziun da quellas ein ells d'entadas alps da vischnaunca. Las davosas alps feudales, che pretendevan in tscheins-fier, ein svanidas igl onn **1861**, numnadamein Val Val e Val Giuv, lu cu la claustra ha vendiu ellas als vischins da Tujetsch. Il medem ei succediu cun l'alp Tschamut, mo che lezza han ils vischins da Tschmut cumprau dalla claustra e lu vendiu ella igl onn **1866** alla vischnaunca. Oz ei aunc l'alp da Nalps en mauns buca indigens, mobein ina part, la vart dretga, s'auda a pursanavels da Segnas e contuorn, l'autra vart s'auda alla claustra. Carteivel possedevan ils signur de Putnengia quella entira alp ed ei ida entras avat Pieder de Putnengia vi en possess dalla claustra.

Oz vegnan las alps tuatschinas per gronda part era schadas a tscheins ad jasters. Las nuorsas dalla val vegnan actualmein pasculadas sil Cuolm da Vi ed en Val Strem. Che ha il luf dumignau da metter tut sil tgau!

Duas detgas dil Cuolm da Vi

Quella dil cuolm Davi

Il paster dil cuolm Davi ei ius ina sera ad entscheinas cun sias vaccas ch'ina da quellas peglia tuttenina naven cun ina stermentusa canera, vi e dallas plauncas giu ed ord ils eglis. Tut encurir in'entira sera e notg ora ha gidau nuot. L'autra - damaun era la vacca en stavel cun tschellas e muncava nuot, deno ch'ella veva spigias garnun ellas greflas. Quella stueva esser stada lunsch enzanua!

Il striegn el moni-missla

Il starlèr da Cuolm Davi veva ina notg stuiu levar si. Ei plueva e draccava senza fin e misericordia. Las stiarlas eran levadas e vegnevan giuado ord il muletg. El pren siu fest e sia missla e va en tutta dracca. Mo staus si sper sias stiarlas, vesa el che siu moni-missla fuva tut in fiug, malgrad la plievgia. Ei gida nuot ni pitgar in bugnar. El stermeina pli lunsch il moni e las stiarlas ein stadas mureri.

Ovras hidraulicas

Ils 13 fevrer **1955** ei staus in di historic per la val. Ils vischins dalla val vendan tuttas auas alla NOK. L'entschatta dils onns **1960** vegn priu anavos las concessiuns dalla Val Strem, Val Mila e Val Giuv. Pli tard sefuorma la ORA l'ovra electrica Rein Anteriur. Igl onn **1957** entscheiva quella societad a baghegiar el decuors da 12 onns l'infrastructura ed ils dus lags artificialis Nalps (**1962**) e Curnera (**1966**). Il lag da s. Maria sil Lucmagn, il tierz dils lags che furneschan l'aua alla centrala a Sedrun, vegn terminaus igl onn **1968**. Igl onn **1960** dumbra la val 1855 habitonts, da quels ein rodund 600 luvriers vid las ovras hidraulicas. Quels vivan en baraccas sils differents plazs da lavur.

La vischnaunca arva per dus onns ina scola tudestga cun 15 affons dallas famiglias dils responsabels per las ovras ch'ei secasai els vitgs ella val.

Il tscheins d'aua ei per la vischnaunca ina entrada che possibilitescha in grondius svilup alla val. Ils emprems projects che vevan grond basegns ei l'erecziun da duas casas da scola, **1959** a Rueras e **1962** a Sedrun. L'erecziun dils runals ein era vegni possibilitai entras las novas entradas, ton che la vischnaunca ei separticipada cun in capital da 51%.

Dapi anno **1918** posseda la vischnaunca ina atgna ovra a Sedrun/Gonda. Quella vegn engrondida cun plazzar la centrala giu Prau Cumin ed ina ulteriura ovra vegn construida cun l'aua dalla Val Giuv.

Ils Tuatschins e las Tuatschinas

Pader Placi a Spescha nota igl onn **1806** il suandont dils Tuatschins/as:

En quei che appartegn la schlatteina humana sai jeu dir, senza vuler flattar, ch'ils

Tujetschins san vegnir quintai ella classa dils pli bials carstgauns dallas muntognas. Els ein da naschientscha bials carstgauns cun ina emperneivla color alv-cotschna. Carschend si sespiarda denton la bellezza dalla natira tier biars, perquei che ins datga memia pauc la proprietad vid ils affons, metta pauca peisa sin buns letgs, ventilescha buca las stanzas, fa quasi mai bogn, lai tractar, alzar, purtar e curdar els da tattas veglias. Ils umens ein generalmein da mesauna lunghezia; plirs fan denton aunc adina sis peis e dapli ed ein da biala statura e fermes.

Las femnas ein da decanta e bein proporziunada carschientscha; lur fatschas ein carinas e da color sco vin e latg, lur cavels liungs e blonds, lur pass svelts e sidretg, lur plaid spert e viscals. Lur cavels astgassen esser rugalai meglier e la vestgadira pli accumuladad; insumma lur vestgadira savess esser pli semplia, buca schi artificiala e da provegnientscha jastra.

Il dialect

Cun il dialect tuatschin ein ils habitonts dalla val immediat d'enconuscher el ravugl dils Romontschs. Igl "ju" tradescha lur derivonza. Denton san ins dir: Ils Tuatschins/as ein loschs dil dialect e sesentan en quei grau unics.

La NEAT – construcziun dil tunnel da basa Gottard

1971 Incumbensa pil project

1996 Entschatta dil denterplazzal Sedrun

1999 Entschatta dil tumbin da 900 meters

2000 ella val vivan quei onn 2005 habitonts (pli ault diember)

2007 Perforaziun Sedrun - Amsteg

2011 Perforaziun Sedrun - Faido

2016 Festivitads ed entschatta dil menaschi

Turissem

Entschatta dil turissem ils onns **1910/1920**.

Igl impuls vegn neu dad Andermatt.

Igl onn **1918** vegn il Club da skis Tujetsch fundaus.

Ils onns **1920/1930** han mintga unviern liug jamnas da sport da hosps ord il cantun Turitg.

La Secunda uiara mundiala interrompa quei svilup.

Ils onns **1950** flurescha plaunsiu l'idea da danovamein promover il turissem d'unviern. La sutgera Cungieri vegn eregida igl onn **1956** e sil Pass Alpsu vegn eregiu igl emprem runal igl onn **1959**. Igl onn **1962** vegnan ils runals da Dieni a Cuolm Val construi.

Naven da lu succeda ina carschen cuntinuonta tochen al di dad oz. Actualmein fuorma igl intschess dad Andermat ensemen cun Tujetsch e Mustér in grondius e variont territori d'ir cun skis.

Commerci

Sectur da baghegiar dapi ils onns **1940**.

Entschatta e svilup dil commerci ils onns **1960/1970**.

Industria

Emprema pintga industria a Bugnei cun la producuiun da vischala da tiaracotga entras duas generaziuns dalla famiglia Deragisch, bab e fegl **1835 – 1920**.

Ils onns **1970** nescha la firma Smart SA a Gonda che producescha da tuttas uisas nezzas.

Scola

Tochen igl onn **1848** han caplons e plevons instruiu ils affons dalla val. Las empremas scolas vegnan baghegiadas igl onn **1848**, numnadamein a Sedrun ed a Cavorgia. Rueras

suonda igl onn **1850** cun l'emprema scola; lu sondan Selva **1852** e Camischolas igl onn **1862**. Baghetgs moderns e novs vegnan eregi grazia alla midada finanziaria dalla vischnaunca entras l'entschatta dallas entradas da tscheins d'aua ils onns 1950/1960. Rueras retscheiva sia scola **1959** e Sedrun igl onn **1962**. Oz vegn menau mo ina scola e quei a Sedrun cun actualmein rodund 80 affons (**1985**: 250 affons da scola).

Baselgia

Sedrun ha retschiert igl onn **1205** l'emprema baselgia ella val cun il sulet santeri. Entras la baselgia dalla val ei Sedrun staus ed ei aunc oz il liug pincipal dalla val. Rueras suonda igl onn **1491** cun ina caplutta. Ils auters edifecis sacrali vegnan construi naven dil 16 entochen il 19avel tschentaner.

Tochen ils onns **1960** eran treis caplons ed in plevon responsabels per la pastoraziun ella pleiv da Tujetsch. Pil mument ei il post da plevon vacants. La pleiv vegn il mument providida pastoralmein da plevons pensiunai, dil plevon da Mustèr e d'ina gruppa liturgica.

Futur

Nies futur ei primarmein il turissem. Ina petga economica ei il sector da baghegiar. Baul ni tard sto la collaboraziun enteifer las vischnauncas da Sursassiala (Tujetsch, Mustèr, Medel) vegnir intensivada. Sil sector turistic duess era ina intensiva collaboraziun succeder cun Andermatt.

L'erecziun d'in resort a Dieni ei prevedida, ei actualmein aunc malguess.

L'extensium dils inderzs pil sport da skis ei da metter en damonda – in summa il svilup general dil turissem d'unviern (munconza da neiv ed aua; miadada dil clima).

Incert

ei il svilup dalla populaziun. La tendenza dils davos onns muossa in moviment engiuvians. Crear plazzas da lavur resta ina gronda sfida per las autoritads responsablas per in bien svilup ella val.

Detga

La nebla nera

Inagada era ei sill'Alp Curnera in paster grond. Quel veseva adina la damaun da bialaura ina nebla nera che setschentava sin la Siara da Curnera e cuvrevava gl'entir stavel, ch'ins veseva buca pli las vaccas. Ils pasters pigns temevan ed ei han fatg vegnir il caplon da Selva per benedir la nebla, las vaccas, ils pasters e la tegia. Mo la nebla ei buca fugida. Ils pasters han giu curascha. Ina damaun ei il paster ius sin tetg tegia ed ha spitgau la nebla. El ha viu a vegnend da sutsi quella gronda nebla ed ha aviert ora la bratscha ed embratschau la nebla e buca schau liber ella. Lezza ha tratg il paster grond ad ault suls cuolms sil Badus. Leu fuva in pign laghet cun pauc'aua. Il paster grond ha tratg la nebla a funs el lag pign. Lu eis ella semidada en aua. Per cletg ha il paster saviu senudar, ed aschia eis el mitschus dall'aua freida e dalla mort cun sia curascha. Da lura navei eis ei stau in pli grond lag sil Badus e suenter pli bia aua el Rein. La nauscha nebla ei denton stada svanida per adina. Ils pasters han fatg ina crusch cun crappa silla Siara da Curnera, che stat aunc oz.